

חייב אדם להודות: הכרת-הטוב האישית לה'

תקציר

מאמר זה מתמקד בהודיה ובהכרת-הטוב לאל במישור האישי. שם-העצם תודה נגזר – מהשורש יד"ה ומהמילה יד – עשייה באמצעות קרבן-תודה. לפי חז"ל, תודה מילולית בין אדם לחברו היא ביטוי ל'הכרת-טובה'. השורש גמ"ל מתייחס למעשים חיוביים ושלייליים של נתינה והשבת נתינה הן בין אדם למקום, והן בין אדם לחברו. הודיה אישית קדומה לה' התבטאה במתן-השם יהודה – על-ידי לאה.

תודה אישית לה' היא ציבורית: השם יהודה, אכילה ציבורית של קרבן-תודה ואמירת 'הגומל' בציבור. קרבן-תודה היווה מיסוד להבעה אישית של הודיה לה': חנה ושלמה מקריבים קרבנות ללא דברי תודה. דוד, לעומת זאת, מודה לה' במגוון דרכים וממספר עילות. 'מזמור לתודה' אומץ כתחליף לקרבן – למרות תוכנו השונה. תפילות הודיה אישיות בספרות-חז"ל מתייחסות להודיה יומיומית, ובעיקר – הזכות ללמוד תורה או להצלה מאירועים שלייליים אפשריים. ברכת 'הגומל' נקבעה בתלמוד לאחר ארבע מצוקות, ונוסחיה מתייחסים לאל הגומל, ולא לאדם המודה. אמירת תודה יומיומית היא 'מודה אני' ביקצה (רבי משה מכירי במאה השש-עשרה).

מילות מפתח: תודה; הודיה; הכרת-הטוב; קרבן-תודה; ברכת 'הגומל'; 'מודה אני'.

מבוא

הכרת-הטוב בכלל, וזו היהודית של האדם לבוראו בפרט – מתבטאת בשני מישורים: הקיבוצי והאישי. מרב הביטויים של הכרת-הטוב ביהדות הם במישור הקיבוצי. כאלה מהווים, למשל, שלושת הרגלים, הסובבים סביב אירועי יציאת מצרים והמסע במדבר, וכאלה הם גם החגים המאוחרים יותר: חנוכה ופורים, המציינים את הכרת-הטוב לה' על הצלה מאויבים. התפילות, העוסקות בהכרת-הטוב, דוגמת 'נשמת כל חי', הנוספת לפסוקי דזמרה בתפילת-השחרית של שבת ומועדים – בלשון רבים נכתבו, ועל-כן מציינות גם הן את הכרת-הטוב של הכלל. כך גם הבקשות מהאל, המנויות, למשל, ב'תפילת-העמידה' של ימי-החול, נאמרות בלשון רבים. נדירים ויוצאי-דופן בנוף הקיבוצי הזה של הפולחן היהודי – ביטויים של הכרת-טובה אישית לה', הנסבות על אירועים אישיים בחיי-האדם. דברים אלה אמורים הן לגבי ביטויים של הכרת-טובה

בעבר ההיסטורי, והן כיום.

מאמר זה מתמקד בביטויים האלה של הודיה במישור האישי. מובן, שבנוסף להכרות הטוב ולהודיות הקיבוציות והאישיות שבין אדם למקום – ישנן גם הכרות-הטובה וההודיות שבין אדם לחברו, במיוחד להורים ולמורים, אולם לא נעסוק בהן כאן.¹

נציג את דגמי ההודיה האישית ביהדות במאמר על פי סדרי ההופעה ההיסטורית שלהם (פרט לחיבור לסעיף אחד של הודיות חנה ושלמה): נתינת-שם; קרבן-תודה; הודיה במשכן ובמקדש; מזמורי-תהילים; תפילות הודיה אישיות בספרות-חז"ל; ברכת 'הגומלי' ותפילת-השחר היומית 'מודה אני'.

נפתח את הדיון בשני נושאים כלליים: אפיון כללי קצר של הכרת-הטוב והערות אטימולוגיות על תודה ועל גמול.

הכרת-הטוב

חקר אסירות-התודה או הכרת-הטוב (Gratitude) וחקר ההודיה (Thanksgiving) – זוכים לפריחה בשני העשורים האחרונים, ובעיקר בתחום הפסיכולוגיה החיובית. רבים מניחים, כי הדת ככלל מחזקת את משמעותה של אסירות-התודה, שכן הכרת-הטובה נחשבת לרגש רוחני, ואף קדוש.² לגבי הכרת-הטובה נראה לנו, כי מדובר "בגישה, בעמדה כלפי החיים, בהלך-רוח, במידה טובה, בהרגל, במניע, בתכונת אישיות, בתגובה נרכשת, ואפילו באורח חיים".³ הכרת-טובה – משמעותה היא הכרה בכך שמקורות הטוב, הן אלו קיימים והן אנושיים – נמצאים מעבר לגבולות הפרט המודה עליהם. ככזו, הכרת-טובה על-ידי אדם – הוערכה כתורמת לו למספר ניכר של היבטים חיוביים, ובראשם: חיוניות, אושר ושביעות-רצון, הפחתה של לחצים אישיים, ונטייה חולנית בכיוון זה, ותפקוד רגשי בכלל.⁴

הערות אטימולוגיות על תודה ועל גמול

המילה תודה גזורה מהשורש יד"ה, ונראה, כי שורש זה – מקורו במילה יד. משני מקורות אלה נוצרו מספר שמות ופעלים בהתאמה, ואלה נראים, לכאורה, כבלתי-קשורים זה בזה: תודה, הודיה, הודאה, וידוי,⁵ יידוי. היד היא איבר הפעולה והעשייה המרכזי של האדם, ובמשמעות המקראית המקורית של השמות והבניינים, הנגזרים מהשורש יד"ה, למעט שם-הפעולה יידוי – מדובר במעשים חיוביים ושליליים של האדם מול בוראו. כך הוא גם קרבן-התודה, המהווה מעשה של תודה, ולא אמירה של תודה לה'.

1. S. Schimmel, 'Gratitude in Judaism', R.A. Emmons and M.E. McCullough (eds.), **The Psychology of Gratitude**, Oxford 2004, pp. 37-57.

2. D.H. Rosemarin et al., 'Grateful to God or just plain grateful? A comparison of religious and general gratitude', **The Journal of Positive Psychology**, 6 (2011), 389-396. תל-אביב תשס"ט.

3. אמונס (שם), עמ' 11.

4. Rosemarin et al. (ibid footnote 2).

5. שאולי מקורו בשורש וד"ה כשורש, שגולד משורש יד"ה.

לתודה במקרא יש לא רק מובן של הכרת-הטוב על-ידי האדם לבוראו, אלא גם מובן של וידוי על מעשים שליליים, והדבר מופיע פעמיים במקרא:

בני, שים נא כבוד לה', אלקי ישראל, ותן לו תודה, והגד-נא לי מה עשית, אֵל תכחד ממני.⁶

וכן:

...אתם מעלתם וַתְּשִׁיבוּ נָשִׁים נִכְרִיּוֹת לְהוֹסִיף עַל אֲשַׁמַּת יִשְׂרָאֵל. ועתה תנו תודה לה', אלקי אבותיכם, וַעֲשׂוּ רְצוֹנוֹ...⁷

סמט⁸ ציין, כי פעולת הוידוי – תוך שימוש בהטיות של השורש יד"ה/וד"ה – מופיעה באופן תדיר במקרא, אולם שם-הפעולה 'וידוי' מופיע רק לאחר מכן בספרות-חז"ל – כדי להבדיל בין התודה החיובית לוידוי השלילי. עם זאת, קיים במקרא גם מה שנראה כוידוי (או הצהרה) על מעשים חיוביים, הלא הוא וידוי-מעשרות:⁹ פעמיים במחזור שמיטה – מפקיר אדם את מעשרותיו ומציין לגביהם, כי טיפל בהם בכבוד הראוי להם. עם זאת, הצהרה זו נקראת וידוי רק בלשון המשנה,¹⁰ והיא נקראת שם אף 'הודיות המעשר'¹¹!

קשר בין תודה, במובנה כהכרת-הטוב, לבין וידוי במובנו השלילי – מופיע בתרגום ירושלמי:¹²

רבי נתנומא בשם ריש לקיש: בשעה שאמר לו הקב"ה למשה 'והתנדה עליו וגו', התחיל ואמר מזמור לתודה.

בהתאמה, 'להודות' יכול להתפרש במקרא כאמירה או כעשייה של תודה לה', כפי שנראה בדיונון להלן על מזמורי-התהילים, או כהודאה על חטא שנחטא לה': "ומודה ועוזב יִרְחָם";¹³ "אודה עָלַי פְּשָׁעֵי לִהֵ"י."¹⁴

בן-יהודה¹⁵ הגדיר את התודה כ"הודיה בצדקת האל ורוממותו", ולא כהכרת-הטובה שבין אדם לחברו כמקובל בימינו, והעיר שם המחבר, כי השימוש המאוחר יותר במילה תודה כמוונת לתודה שבין אדם לחברו – אולי מקורו בתרגומי-המקרא, שהשתמשו במילים לועזיות למונח תודה המקראי, שמובנן הכרת-הטוב שבין אדם לחברו.¹⁶

לעומת זאת, שם-הפעולה 'וידוי' במקרא מתייחס אך ורק לפעולות שליליות של האדם לאחרים.

6. יהושע ז 19.

7. עזרא י 10-11.

8. א' סמט, 'פרשת כי תבוא: וידוי-מעשרות (כ"ו, יב-טז)', בית המדרש הווירטואלי שליד ישיבת הר עציון, 2010, עמ' 7, הערה 18, מתוך <http://www.etzion.org.il/vbm>

9. דברים כו 12-15.

10. מעשר שני ה, י.

11. מעשר שני ה, טו. ראו גם סמט (לעיל הערה 8).

12. ירושלמי, שבועות (וילנא) א, ה.

13. משלי כה 13.

14. תהילים לב 5.

15. א' בן-יהודה, 'תודה', מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, טז, עמ' 7680.

16. ראו גם סמט (לעיל הערה 8).

"יָדוּ גוֹרלִי",¹⁷ במובן של הטיילו גורל, וגם במובן של הטלת חפץ: "יָדוּ אֲבָן בִּי".¹⁸

בעוד שהמילה תודה במובנה כיום מציינת את מה שהאדם, ולא האל, אומר (ולא עושה) לרעהו לציון הערכה על עשייה או אמירה טובה, הביטוי העברי הקדמון להכרת-הטוב שבין אדם לחברו היה 'להחזיק טובה', ולאחריו הביטוי 'להכיר טובה'. כלומר, אדם, שזכה לאמירה או לעשייה טובה מחברו – ציין אותה באמצעות המילה 'טובה' כדבר שהוא קיבל מרעהו, ולא ציין את הדבר, שהוא נתן לו בתמורה, הלא היא 'תודה'.

מקור קדום לאמירה זו מייחס אותה דווקא ליחסים שבין האדם למקום:

אמר להם: צריך אני להחזיק לכם טובה, שתקיימו את התורה אחרי, אף אתם צריכים להחזיק טובה לבניכם, שיקיימו את התורה אחריכם.¹⁹

אולם מטבע-הלשון 'להחזיק טובה' שימש בספרות-חז"ל באופן תדיר גם ליחסים שבין אדם לחברו.²⁰ בדומה, המילה האנגלית Gratitude, הכרת-טובה – נגזרה מהמילה הלטינית Gratia, שפירושה חסד או טובה, ומהמילה הלטינית Gratus, שמשמעותה מהנה או מענג.

כל הנגזרות מהשורש הלטיני קשורות לטוב לב, לידדות, לנדיבות, למתנה, ליופי שבנתינה ובקבלה, או לקבלת דבר מה בלי לצפות לדבר בתמורה.²¹

נראה הדבר, כי מכיוון שתודה במקורה הייתה עשייה (באמצעות הקרבת קרבן) של האדם לה' על קבלת הטוב, ולא של אמירה לה', אָזי משחרב המקדש ונתבטלה עשייה של קרבן-תודה ובמקומה היה צורך בקביעה של אמירה, שתציין קבלת טובה מהאל, הרי אמירה זו, ברכת 'הגומלי', שנדון בה בהמשך – מתייחסת למה שנתן ה' לאדם, כלומר גמל לו טובה או חסד, ולא אמירה של תודה.

משמעות השורש גמ"ל במקרא רחבה ומתייחסת בעיקר למעשים של נתינה ולמעשים של השבת נתינה בין אדם למקום ובין אדם לחברו (לוח 1). כאשר מדובר בהשבה שלילית באופייה, אָזי ביטויים נפוצים הם 'השבת גמולי'²² או 'תשלום גמולי'.²³ המשמעות של גמ"ל רחבה אף יותר, שכן גמ"ל בבניינים נפעל וקל משמעותו הפסקה של נתינה, למשל סיום הנקה.²⁴ השם 'גמילה' עשוי אפוא לציין נתינה, וכן – הפסקה של נתינה. ספינת המדבר, הגמל, נקראת בשם זה, אולי, עקב הנתינה הנדיבה של הגמל לאדונו.

17. יואל ד 3, עובדיה 11, נחום ג 10.

18. איכה ג 53.

19. **ספרי על ספר דברים**, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט, סימן של"ה, וכן גם **מדרש תנאים על ספר דברים**, ב, מהדורת ד"צ הופמן, ברלין תרס"ט, דברים לב 46. ראו גם ק' דובנוב, 'מכיר טובה – אסיר תודה', **אקדם**, 48 (2013), עמ' 3.

20. למשל ירושלמי (וילנא), פאה ה, ח.

21. אמונס (לעיל הערה 2), עמ' 11-12.

22. למשל, תהילים כח 4.

23. למשל, ישעיהו סו 6.

24. לדוגמה, "ויגדל הילד וַיִּגְמַל" (בראשית כא 8), ועיינו גם שמ"א א 23-24.

לוח 1: משמעויות שונות של השורש גמ"ל במקרא לעניין עשייה והשבת עשייה

המשמעות	מקור מקראי לדוגמה
עשייה טובה של ה' לאדם	אשירה לה' כי גמל עלי ²⁵
השבה טובה של ה' לעשייה טובה של אדם	יגמלני ה' כצדקתי ²⁶
השבה טובה של ה' לעשייה רעה של אדם	ולא כעונותינו גמל עלינו ²⁷
עשייה טובה של אדם לזולתו	גמלתהו טוב ולא רע ²⁸
עשייה רעה של אדם לזולתו	שא נא פשע אחיך וחטאתם כי רעה גמלוך ²⁹
השבה טובה של אדם לעשייה טובה של זולתו	מפרי פי איש ישבע טוב וגמול ידי אדם ישיב לו ³⁰
השבה טובה של אדם לעשייה רעה של זולתו	כי אתה גמלתני הטובה ואני גמלתיך הרעה ³¹
השבה רעה לאדם על עשייה רעה לזולתו	אוי לרשע רע כי גמול ידיו יַעֲשֶׂה לו ³²

ברכת התודה "הגומל לחייבים טובות", שנדון בה בהמשך – מציינת בשלוש מילותיה באופן ספציפי גמילה של טובה על-ידי האל לברואיו שנתינתם אליו קודם-לכן הייתה שלילית, בחזקת "ולא כעונותינו גמל עלינו"³³. כך גם הברכה "גומל חסדים טובים" – מתייחסת לנתינה חיובית של האל לברואיו.

נתינת-שם

ההופעה הראשונה והקדומה ביותר במקרא של הודיה אישית לה' היא בדרך של מתן שם לרך הנולד, את מתן השם יהודה לבנה הרביעי מנמקת לאה במילים: "הפעם אודה את ה'".³⁴ לפני לאה לא עמדו האופציות המאוחרות יותר של הודאה באמצעות קרבן או באמצעותה של תפילה במקום פולחן מרכזי – כמו משכן, מקדש או בית-כנסת, שכן מדובר היה אז רק במשפחה קרובה לה', ולא בעם. בברכתו לבניו אכן יעקב מברך את יהודה בברכת התודה, וזאת – בעקבות הנהגתו בעניין מכירת יוסף: "יהודה אתה יודוך אחיך".³⁵

25. תהילים יג 6.
 26. שמ"ב כב 21, והשוו תהילים יח 25.
 27. תהילים קג 10.
 28. משלי לא 12.
 29. בראשית נ 17.
 30. משלי יב 14.
 31. שמ"א כד 17.
 32. ישעיהו ג 11.
 33. לעיל הערה 27.
 34. בראשית כט 35.
 35. בראשית מט 5.

אמנם בצורה הפילולוגית של השם יהודה קשה לזהות באופן מְיָדִי את יסוד התודה, אולם מתן שם של תודה לה' על-ידי לאה לבנה שימשה כהשראה בדורות אחרונים למתן שמות לבנות, שבהם יסוד ההודיה לה' מובע באופן ישיר. למשל השמות: 'אודיה', 'אודליה', 'ויהודיה'. במתן שם לילד, שיש בו מן ההודיה לה' – מובעת לא רק הודיה אישית של ההורים לה', אלא נוסף לה גם ממד ציבורי, משום שכל הקורא לילד בשמו מביע גם הוא תודה לה'. הממד הציבורי הנלווה להודיה האישית לה' – יופיע גם באופנים מאוחרים יותר של הודיה לה'.

קרבן-תודה

קרבן-תודה הוא הדרך הממוסדת הקדומה ביותר ביהדות להבעה אישית של הכרת-הטוב ולהודיה לה'. בכך הקרבן היווה חלק מעבודת האל בימי המשכן והמקדש, פולחן, שהתמקד בהבאת קרבנות, ולא בתפילות אישיות. התורה אינה מציינת את הנסיבות, שבהן יבחר אדם להקריב קרבן זה, אולם מפשט הפסוקים משתמע, שהקרבן אינו חובה – כנאמר: "וזאת תורת זבח השלמים אשר יקריב לה'. **אם** על תודה יקריבנו..."³⁶, וכן "וכי תזבחו זבח תודה לה' לרצונכם תזבחו"³⁷. בפרשת ויקרא, המציגה את הקרבנות השונים, שאדם מישראל רשאי או חייב להקריב – קרבן-תודה אינו נזכר כלל; לעומת זאת, בפרשת צו, המציגה את עבודתם של הכהנים בגין כל קרבן, מופיע הביטוי 'תודה' – כמצייין סוג של קרבן שלמים. ההבדל בין קרבן-תודה לקרבן שלמים רגיל מתבטא בהוספת חלות לזבח.

הרמב"ם אכן אינו מצייין אירועים אישיים, המחייבים קרבן-תודה,³⁸ אולם פרשני המקרא אימצו את ארבעת החייבים בברכת 'הגומל', שצוינו לראשונה בתלמוד בבלי,³⁹ כולם או מקצתם – כמי שהיו חייבים בשעתם בקרבן-תודה. זאת – בהסתמכות על רצף פסוקים בתהילים,⁴⁰ המציינים את המשתחררים מן המאסר, המחלימים ממחלה, והשבים בשלום ממסעות בים או ממסעות במדבר, ובהמשך להם מצוין, כי "יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם ויזבחו זבחי תודה"⁴¹. אולם המפרשים נחלקו לגבי התחולה של פסוק כללי זה, האם חל הוא על כל ארבע הקבוצות או רק על חלקן: כך, למשל, רש"י טען, שעל ניצולים מכל ארבע המצוקות דלעיל חלה חובת קרבן-תודה, ואילו ראב"ע ציין, שהקרבן חל רק על המחלימים.⁴² עם זאת, נוסח הפסוקים דלעיל בתהילים קז אינו מצייין את ההקרבה של קרבן-התודה כחובה דווקא.

רמז לכך שקרבן-תודה היה מוקרב גם על-ידי יחידים נוספים, אולי, למשל, על-ידי חתן וכלה ועל-ידי ניצולים מאירועים אישיים ייחודיים – אפשר למצוא בנביאים ובכתובים: בירמיהו: "קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול אִמְרֵים הודו את ה' צבאות כי טוב ה' כי לעולם חסדו מְבֹאִים תודה בית ה'..."⁴³.

36. ויקרא ז 11-12.

37. ויקרא כב 29.

38. רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות מעשה הקרבנות ט, ה.

39. בבלי, ברכות נד ע"ב.

40. תהילים קז 1-43.

41. שם 21-22.

42. לדיון מפורט – ראו א' שנדורפי, 'מי מביא קרבן-תודה?', **מעלין בקודש**, 4 (תשס"ב), עמ' 75-89.

43. ירמיהו לג 11.

יונה, המצוי בתוך גופו של הלוויתן, מתחייב: "ואני בקול תודה אזבחה לך, ישועתה לה'".⁴⁴ דוד מציין כי "לך אזבח זבח תודה", וזאת – "כי חלצת נפשי ממות את עיני מן דמעה את רגלי מִדְּחַי",⁴⁵ ובדומה – גם "אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי אעבור בסך אדם עד בית אלקים בקול רנה ותודה המון חוגג".⁴⁶

נוסף על כך, לפחות פעמיים מתאר המקרא הקרבת קרבנות תודה ציבוריים:

לאחר טיהור המקדש ציווה חזקיהו: "...וְהִבִּיאוּ זִבְחִים וְתוֹדוֹת לְבֵית ה' וַיְבִיאוּ הַקֹּהֵל זִבְחִים וְתוֹדוֹת וְכָל נְדִיב לֵב עָלוֹת",⁴⁷ ונחמיה עורך טקס בעת טיהור חומות ירושלים, בתחילת תקופת בית שני, ומצווה: "לְעֲשֹׂת חֲנֻכָּה וּשְׂמֵחָה וּבְתוֹדוֹת וּבְשִׁיר מִצְלָתִים נְבִלִים וּבְכָנְרוֹת".⁴⁸ היותם של קרבן-התודה ותפילות ההודיה וולונטריים – מעצימה את חשיבותם, וכך ציין מדרש תהילים:⁴⁹

אמר רבי פנחס בשם רבי לוי ורבי יוחנן בשם רבי מנחם גלילאה: כל התפילות בטלות לעתיד לבא, והודייה אינה בטלה לעולם, וכל הקרבנות בטלות לעתיד לבא והתודה אינה בטלה לעולם...

מזווית דומה, ציין ליבטאג⁵⁰ את ההיבט הציבורי שבהקרבנות של קרבן-התודה האישי. קרבן השלמים לתודה – מלווה בהקרבנות של 40 חלות/לחמניות, אשר ארבע מתוכן ניתנות לכהן. המקריב אינו חייב לאכול לבדו את הקרבן ואת 36 החלות/לחמניות – בלי להותיר מהן עד בוקר, ולכן סביר, כי חלק אותם עם אחרים, שבוודאי שאלו לפשר הקרבנות של הקרבן, ואז הצטרפו למקריב באמירת דברי תודה לה'. דוד המלך רומז בתהילים גם הוא ליסוד השמיעה של התודה: "לְשָׁמִיעַ בְּקוֹל תוֹדָה וּלְסַפֵּר כָּל נִפְלְאוֹתֶיךָ".⁵¹ בדומה לכך, נראה בהמשך את 'ברכת הגומלי', שהותקנה לאחר החורבן, שאף היא נאמרת בפומבי בבית-הכנסת, ולאחריה – מענה של הציבור.

אמונס ציין את חשיבותו של ההיבט הציבורי בתודה דתית:

עדות פומבית של הודיה בתגובה על תפילה שנענתה – יכולה לאשר את מחויבותו של האדם למערך האמונות של הקהילה.⁵²

-
44. יונה ב 10.
45. תהילים קטז 8.
46. שם מב 5.
47. דהי"ב כט 31.
48. נחמיה יב 27.
49. מזמור נו.
50. ג' ליבטאג, 'קרבן פסח וקרבן-תודה', דף קשר, 697 (תשנ"ט), מתוך <http://vbm-torah.org/dk/1to899/697daf.htm>
51. תהילים כו 7.
52. אמונס (לעיל הערה 2), עמ' 107.

הודיה במשכן ובמקדש: חנה ושלמה

דוגמאות להקרבה של קרבן כתודה לה' מצויות בסיפור של חנה ולידתו של שמואל ובתיאור חנוכתו של מקדש שלמה. לאחר שנולד שמואל לחנה ולאחר שנגמל, מביאה אותו אמו לעלי הכהן במשכן שילה, ומלווה את מסירתו על פי נדרה בתפילה ובקרבן. התפילה הפואטית, שמבחר מפסוקיה שובצו לאחר מכן הן בתהילים והן בפרקי תפילה, אינה מביעה תודה לה', אלא פותחת בפסוק "עלץ לבי בה' רמה קרני בה' רחב פי על אויבי כי שמחתי בישועתך"⁵³. פסוק זה מתייחס לשמחתה, לשיקום כבודה ולניצחונה, אולם אינו מביע תודה. הפסוקים שלאחר פסוק פותח זה – מספרים על כבודו של האל במעשיו ובגבורותיו, ושוב אינם כוללים הבעות תודה. עם זאת, לתפילה נלווה, כאמור, קרבן. חנה הביאה עמה למשכן שילה "בפרים שלשה ואיפה אחת קמח ונבל יין..."⁵⁴.

הרד"ק על אתר העיר, כי פר אחד מאלה – נועד לקרבן שלמים. הן הרד"ק והן הרלב"ג על אתר – העירו, כי הקמח נועד למנחה, והיין – לנסכים, הקרבים עם הקרבן. אפשר להניח, כי הרד"ק, בן המאה השנים-עשרה, והרלב"ג, בן המאה השלוש-עשרה, היו מודעים לפרשנותו של רש"י, בן המאה האחת-עשרה, לעניין החיבים בקרבן-תודה שראינו לעיל. אולי מכיוון שהזכירה בן, שחנה מודה עליה, אינה נמנית על ארבעת האירועים, המחייבים קרבן-תודה, פירשו הרד"ק והרלב"ג את הבאת הקמח על-ידי חנה כמיועדת לקרבן מנחה. אולם אם נאמץ את גישתו של הרמב"ם שראינו לעיל, שהתורה אינה מציינת כלל מי מביא קרבן-תודה, והקרבן הוא קרבן נדבה מלא, אזי ניתן גם לשער, כי הקמח שהביאה חנה נועד ללחמי התודה, הנלווים לפר הקרבן. לפי הפרשנים השונים מסתבר, שהפר שהוקרב על-ידי חנה הוא קרבן שלמים, קרבן, שיש בו משום ביטוי לשמחה ולתודה. המשתמע מהדיווח המקראי על אירוע הוא, כי לא מקובל היה לשאת תפילת תודה במשכן, אלא להקריב קרבן לתודה בלבד.

חנוכת המקדש הראשון בידי שלמה הייתה סיבה לתודה אישית של שלמה לה', על שזיכהו בבניין המקדש, דבר, שנמנע מאביו, שרצה בכך מאוד. דא עקא, שלמה נושא תפילה ארוכה לאל ודברים קצרים יותר לעם, ואין בשני אלה יסוד של תודה – בדומה לאירוע של חנה במשכן שילה. בדבריו לה' משבח שלמה את האל ומאזכר את הקשר של אביו, דוד, עם ה'. הוא מציין את חשיבותו של המקדש ומבקש ברכה בתחומים שונים לעם ישראל ללא הבעה של תודה.⁵⁵ עם זאת, במקביל לדבריו של שלמה, אנו למדים על חנוכת המקדש מזווית נוספת:

והמלך שלמה וכל עדת ישראל הנועדים עליו אתו לפני הארון מזבחים צאן ובקר אשר לא יִסְפְּרוּ ולא יִמְנוּ מֵרֶב.⁵⁶

ושוב בהמשך, מיד לאחר נאומיו של המלך:

53. שמ"א ב 1.

54. שם א 24.

55. מל"א ה 22-53.

56. שם שם 5.

והמלך וכל ישראל עמו זָבְחִים זבח לפני ה'. ויזבח שלמה את זבח השלמים אשר זבח לה' בקר עשרים ושנים אלף וצאן מאה ועשרים אלף ויחנכו את בית ה' המלך וכל בני ישראל.⁵⁷

גם אם היו אלה קרבנות שלמים רגילים, ולא קרבנות תודה במובן הספציפי של הוספת חלות, היוו קרבנות אלה יסוד של תודה באירוע מכוון זה. כבמקרה של חנה, שוב ראינו כי תפילה אישית בבית ה' – משכן או מקדש – אינה עוסקת בתודה, והתודה באה לידי ביטוי במעשה ההקרבה של קרבנות. עם זאת, כן הייתה תודה ציבורית בחנוכת בית המקדש של שלמה, כמתואר בדברי הימים ב: "ויהי כאחד לְמַחְצָרִים ולמשוררים להשמיע קול אחד להלל ולהודות לה'".⁵⁸

מזמורי-תהילים

התודה לאל מהווה מוטיב מרכזי בשירתו של המלך דוד. חלק נכבד מהאזכורים של נושא זה – עוסקים בקריאה לאחרים להודות לה'.

פסוק מרכזי וידוע בכיוון זה, המופיע חמש פעמים בתהילים, הוא: "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו";⁵⁹ פסוק זה קורא לתודה בגלל חסדו התמידי של האל. נדון עוד בהמשך, בקטע על ברכת 'הגומלי', בקשר שבין חסדו של ה' לתודה בהקשר התודה של היחיד. קריאות כאלה לאחרים להודות לה' – מופיעות גם במקומות אחרים במקרא.⁶⁰

קבוצה אחרת של תודות של דוד היא תודות, שדוד מביע על נושאים קיבוציים. למשל: "בחצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך".⁶¹

חשובות לענייננו כאן הן התודות האישיות של דוד לה'.

אפשר להתבונן בהן משתי נקודות-מבט: העילות לתודה ודרכי התודה. ישנן מספר עילות לתודות של דוד:

העילה הראשונה היא תודה אישית משולבת בתודה קיבוצית: "אודה ה' מאד ובתוך רבים אהללנו. כי יעמוד לימין אביון להושיע משֹׁפְטֵי נפשו".⁶² וכן, "הללויה אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה".⁶³

עילה שנייה היא הצלתו של דוד מידי אויביו, בין אויבים אישיים כמו שאול, ובין עמים, שנגדם הוא נלחם. כך, למשל, על אויבים בכלל, אומר דוד: "אודה ה' בכל לבי אספרה כל נפלאותיך... שוב אויבי אחור יכשלו ויאבדו מפניך. כי עשית משפטי ודיני ישבת לכסא שופט צדק".⁶⁴ וכן גם,

57. שם שם 62-63.

58. דהי"ב ה 13, וכן – דהי"ב ז 6.

59. תהילים קו 1; קז 1; קח 1, 29; קלו 1.

60. ישעיהו יב 4; ירמיהו לג 11; דהי"א טז 8, 34; דהי"ב כ 21.

61. תהילים קיט 62, וכן – גם ז 18, קיט 7.

62. שם קט 30-31.

63. שם קיא 1.

64. תהילים ט 2, 4-5.

"...באו מיים עד נפש... אהללה שם אלקים בשיר ואגדלנו בתודה"⁶⁵ ספציפית על הצלתו מיד שאול – כותב דוד: "בבוא דואג האדומי ויגד לשאול ויאמר לו בא דוד אל בית אחימלך... אודך לעולם כי עשית..."⁶⁶ וכן, "לדוד בברחו מפני שאול במערה... אודך בעמים ה' אזמרה בלאומים"⁶⁷.

העילה השלישית לתודה של דוד לאל היא הבטחת קיומו בימי עניו: "הטה ה' אזנך ענני כי עני ואביון אני... אודך ה' אלוקי בכל לבבי ואכבדה שמך לעולם"⁶⁸.

עילה רביעית לתודתו של דוד לאל היא המהירות שבה נושע: "...אודך בכל לבי נגד אלקים אזמרך. אשתחוה אל היכל קדשך ואודה את שמך על חסדך ועל אֶמְתָּךְ... יְיָוִם קראתי ותענני תְּרַחֲבֵנִי בנפשי עִזִּי"⁶⁹.

העילה החמישית היא הצלתו מייסורי גוף ו/או נפש: "ה' אלקי שועתי אליך ותרפאני. ה' העלית מן שאול נפשי חייתני מִיְרְדֵי בור... ה' אלקי לעולם אודך"⁷⁰.

עילה שישית לתודתו של דוד היא דברים אישיים שאינם מפורטים: "אודך על כי נוראות נפְלִיתִי נפלאים מעשיך ונפשי יִדְעֶת עד מאד"⁷¹.

ישנה גם אמירה **כללית** פואטית מאד על תודתו האישית של דוד:

פְתַחוּ לִי שַׁעֲרֵי צְדָק אֲבֹא בָם אֹדָה יְהוָה. זֶה הַשַּׁעַר לַה' צְדִיקִים יִבְּאוּ בוֹ. אֹדֶךְ כִּי עֲנִיתָנִי וְתַהֲי לִי לִשְׁׁוֹעָה.⁷²

לא פחות מן העילות הרבות לתודתו של דוד לה' – מרובות הן דרכי התודה של דוד. מכיוון שמדובר בשירתו של הפרט, אִזִּי יכול הוא לבחור במגוון של דרכי תודה, אם בציבור ואם באופן פרטי:

הדרך **הראשונה** היא קרבן-תודה: למשל, "לך אזבח זבח תודה..."⁷³.

הדרך **השנייה** היא זמרה: "על כן אודך ה' בגויים ולשמך אזמר"⁷⁴.

הדרך **השלישית** היא בנגינה: "ואודך בכינור אלקים, אלקי"⁷⁵, וכן: "גם אני אודך בכלי נבל אֶמְתָּךְ אלקי אזמרה לך בכנור קדוש ישראל"⁷⁶.

65. שם סט 2, 31.

66. שם נב 2, 11.

67. שם נו 1, 10.

68. שם פו 1, 12.

69. שם קלח 1-4.

70. שם ל 3-4, 13.

71. שם קלט 14.

72. שם קיה 19-21.

73. שם קטז 17.

74. שם"ב כב 50.

75. תהילים מג 4.

76. שם עא 21.

הדרך הרביעית היא בדיבור לישראל: "אודך בקהל רב בעם עצום אהללך".⁷⁷

הדרך החמישית היא תודה בינלאומית: "אודך בעמים ה' אומרך בְּלֵאָמִים".⁷⁸

במספר מקומות מתחייב דוד להודות לה' לעולם. כך, למשל, "אודך לעולם כי עשית..."⁷⁹ וכן גם "אודך ה' אלקי בכל לבבי ואכבדה שמך לעולם".⁸⁰

סוגיה בפני עצמה היא פרק ק בתהילים, שכותרתו "מזמור לתודה". לא צוינה העילה לכתיבתו של המזמור, אולם בשים-לב למהותה של התודה בשעתה כקרבן-תודה – ייתכן, שנכתב על-ידי דוד לשם אמירה על ידו בעת הקרבה אפשרית בעתיד של קרבן-תודה שלו. ברייתא בתלמוד בבלי מציינת על ימי בית שני: "שיר של תודה בכנורות ובנבלים ובצלצלים על כל פינה ופינה ועל כל אבן גדולה שבירושלים",⁸¹ ומפרש רש"י על אתר: "ומהו שיר של תודה? מזמור לתודה!".

התלמוד הירושלמי מייחס את המזמור למשה רבנו,⁸² ובבבלי הוא נחשב לימזמורא יתמא,⁸³ כלומר מזמור שלא ידוע מי חיברו. אלבוגן מייחס את המזמור ל"שריד מסדר עבודת המקדש"⁸⁴ על-ידי הלויים. המזמור מוזכר לאמירה בתפילת השבת כבר בסדר רב עמרם גאון,⁸⁵ וכך נהגו במנהג רומי הקדמון.⁸⁶ לאחר מכן נחלקו קהילות ישראל, אם לא לאומרו בשבת (כמנהג עדות אשכנז), שכן קרבנות נדבה לא קרבו בשבת, או כן לאומרו בשבת (כמנהג עדות המזרח), שכן בית המקדש אינו קיים, ולכן אין חשש הקרבה בשבת.⁸⁷

המזמור נקבע לאמירה בתפילות שחרית – כזכר לקרבן-תודה, אף על פי שקרבן זה היה קרבן נדבה/רשות, ולכן הוא לא היה רלוונטי, לכאורה, לכל אדם על בסיס יומיומי – כמו קרבן התמיד. אולם, "ותקנו לומר מזמור זה שהוא כמו ברכת הודאת גומל חסדים, מפני שאין יום שלא נעשה בו נס לאדם ואין בעל הנס מכיר בנסו וצריך לתת הודאה".⁸⁸

תוכנו של המזמור הוא קריאה לאחרים לשבח את ה' תוך ציון גדולתו. המזמור הוא אפוא בעל תוכן קיבוצי, ולא אישי, ואין בו נימת תודה. הנימה הקיבוצית הזאת של קריאה לעבודת ה' וקילוס שמו – מתאימה מצד אחד, לנימה הכללית של תפילות ישראל, שבהן כל התודות וכל הבקשות הן קיבוציות, ומצד שני, מזמור תהילים, שתוכנו בעל אופי של תודה אישית, הוא דווקא פרק ל, שכותרתו "מזמור שיר חנוכת הבית", מזמור, הנאמר בתפילת שחרית מדי יום

77. שם לה 18.

78. שם נז 10.

79. שם נב 11.

80. שם פו 12.

81. שבועות טו ע"ב.

82. ירושלמי (וילנא), שבועות א, ה.

83. תוספות ד"ה 'מזמורא יתמא', עבודה זרה כד ע"ב.

84. י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 66.

85. עמרם גאון, סדר רב עמרם גאון, מהדורת גרשום הרפנס, בני ברק תשנ"ד.

86. אלבוגן (לעיל הערה 84).

87. שם.

88. י' בער, סדר עבודת ישראל, ברלין תרצ"ז, עמ' 61, על פי שולחן ערוך או"ח סימן נ"א. ראו גם י' יעקבסון, נתיב בינה, א, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 198.

ביומו על פי רוב המנהגים.

תפילות הודיה אישיות בספרות-חז"ל

מבחינת סדר הדיון הכרונולוגי נעבור עתה מן המקרא לספרות-חז"ל:

תפילות ההודיה האישיות בספרות-חז"ל מיוחסות בחלקן לתנאים ולאמוראים ספציפיים. יש מהן המתייחסות להודיה על אירועים יומיומיים חיוביים (בעיקר – הזכות ללמוד תורה), ויש מהן המתייחסות להצלה מאירועים שליליים אפשריים על בסיס יומיומי – כמו יציאה מהכרך, רחצה בבית-המרחץ, בעיות בבית בזמן היעדרות ממנו ושנת הלילה. זאת – בניגוד להודיות של דוד, המתייחסות למצבים לא יומיומיים (כמו מלחמות) או למצבים מתמשכים (עוני, ייסורים ורדיפה), והקרבת של חנה ושלמה, המתייחסים לאירועים חד-פעמיים.⁸⁹

תפילת ההודיה האישית הקדומה ביותר בספרות-חז"ל היא זו של התנא רבי נחוניה בן הקנה, שחי עוד כאשר המקדש השני עמד על תלו, והמדווחת במשנה:

רבי נחוניה בן הקנה היה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפילה קצרה. אמרו לו: מה מקום לתפילה זו? אמר להם: בכניסתי אני מתפלל שלא תארע תקלה על ידי, וביציאתי אני נותן הודיה על חלקי.⁹⁰

לא פורש הטקסט של תפילת ההודיה הקצרה של רבי נחוניה, אולם תפילה דומה, שפורטה בשני התלמודים – יכולה לרמוז לתוכנה:

וביציאתו מהו אומר? מודה אני לפניך ה' אלקי שְׁשִׁמְתָּ חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות.⁹¹

תפילת הודיה זו לא נקבעה לאמירה יומיומית, אלא כחלק מנוסח ההדרן, הנאמר בסיום לימודה של מסכת בתלמוד.

מספר תפילות הודיה אישיות פורטו על אירועים, שהיה בהם מן הסכנה. התוספתא מספרת על רבי שמעון, שהיה מברך בכניסתו לכרך "מודה אני לפניך ה' אלקי שהכנסתני לשלום", וביציאתו "מודה אני לפניך ה' אלקי שהוצאתני לשלום".⁹²

מסכת אבות דרבי נתן מציעה כמידת ענוותנות, שיאמר אדם טרם נסיעה:

מודה אני לפניך ה' אלקי שאשתי אינה עושה מריבה אצל אחרים [ובני אינם עושים מריבה אצל אחרים].⁹³

89. המדרש מייחס אמירות תודה באירועים ספציפיים בחייהם של אברהם – ילקוט שמעוני, מהדורת ר' לוין, ירושלים תשנ"ט, איוב לד, רמז תתק"כ; אהרן – פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם, פיסקא מז, פרשת אחרי מות; דוד – מדרש תהילים: המכונה שוהר טוב, מהדורת ש' באבער, וילנא תרנ"א, מזמור קמ"ט; יוסף – מדרש שכל טוב, א, מהדורת ש' באבער, ברלין תר"ס, בראשית, וישב לט.

90. ברכות ד, ב.

91. בבלי, ברכות כה ע"ב; ירושלמי ברכות ד, א.

92. תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, ניו יורק תשט"ו, ו, טז, וכן ללא ציון שמו של רבי שמעון בתוך בבלי, ברכות ס ע"א. הירושלמי (וילנא), ברכות ט, ד מייחס זאת לבן עזאי.

93. מסכת אבות דרבי נתן: בשתי נוסחאות, מהדורת ש"ז שכטר, וינה תרמ"ז, נוסחא א' פרק ז'.

תלמוד בבלי מציע משמו של רב אחא ליוצא מבית-המרחץ – לומר: "מודה אני לפניך ה' שהצלתי מן האור",⁹⁴ וכן מוצע בתלמוד ירושלמי,⁹⁵ ובדומה מציעה גם מסכת כלה, ליוצא מבית-המרחץ לומר: "מודה אני לפניך רבון העולמים שהצלתי משקיעת מים ומשריפת אש... ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים".⁹⁶ התלמוד הבבלי מציע למתעורר משנתו להודות על החזרת הנשמה בעת ההתעוררות: "כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' אלקי ואלקי אבותי",⁹⁷ והודיה זו נקבעה לאמירה בסדר ברכות השחר. תלמוד ירושלמי מציע נוסח ארצישראלי שונה במקצת להודיה אחרונה זו:

רבי שמואל בר נחמני אמר... צריך אדם לומר מודה אני לפניך ה' אלקי ואלקי אבותי שהוצאתני מאפילה לאורה.⁹⁸

ארבעת אירועי ההצלה השגרתיים האלה, מן הכרך, מבעיות בבית בעת נסיעה, מבית-המרחץ ומשנת הלילה – לא נקבעו לאחר מכן, כמחייבים אמירה של ברכת 'הגומלי', ברכה, שנשמרה להצלה ממצבי סכנה חריגים יותר. כל התפילות האלה הן תפילות אישיות, שבמקורן לא נקבעו לאמירה בציבור בביהכ"ס, ולכן לא נשתמרו, פרט לברכה על ההתעוררות שהוכנסה, כאמור, לסדר התפילות. מאפיין משותף נוסף הוא דפוס התפילות "מודה אני לפניך ה' אלקי", שהוא דפוס פנייה לאל אישי לחלוטין.

ברכת 'הגומלי'

תלמוד בבלי קובע צורך באמירה של ברכת 'הגומלי' – כהכרת-הטוב וכהודיה לאל, שלא על בסיס יומיומי, אלא לאחר ארבעה אירועים לא-שגרתיים של הצלה בלבד, ולא לשם הודיה על אירועים לא-שגרתיים של שמחה והצלחה:

אמר רב יהודה אמר רב: ארבעה צריכים להודות: יורדי הים, הולכי מדבריות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא.

ה'טור שולחן ערוך', ולאחריו ה'שולחן ערוך' נתנו בהם סימנים: "וסימנך, וכל החייים יודוך סלה: חבוש, ייסורים, ים, מדבר".⁹⁹

בהמשך הסוגיה קובע התלמוד: "מאי מברך? אמר רב יהודה 'ברוך גומל חסדים טובים'".¹⁰⁰ בין הפירוט של ארבעת החייבים בברכה לבין ציון נוסח הברכה עצמה – מביא התלמוד אסמכתאות מקראיות לארבעת האירועים, המחייבים באמירת 'הגומלי', ואסמכתאות אלו מצויות כולן ברצף

94. בבלי, ברכות ס ע"א.

95. ירושלמי (וילנא), ברכות ט, ד.

96. **מסכתות כלה**, מהדורת מ' היגר, ניו יורק תרצ"ו, ט, יג.

97. בבלי, ברכות ס ע"ב.

98. ירושלמי (ונציה), ברכות ג, דף ז הלכה ו ומדרש בראשית רבא (לעיל הערה 89), ללא ייחוס לרבי שמואל בר נחמני, פרשת ויצא, פרשה סח, ט. וכן גם בילקוט שמעוני (לעיל הערה 89), פרשת ויצא ותהילים רמז תשע"א.

99. יעקב בן אשר, **טור ושולחן ערוך: אורח חיים**, מונטריאול-ברוקלין תש"ס, הלכות ברכת הפירות, סימן ריט, א.

100. בבלי, ברכות נד ע"ב.

בפרק אחד בתהילים,¹⁰¹ ומציגות מצוקות שלאחריהן פדות, ופסוק אחיד, החוזר על עצמו לאחר כל ארבעת האירועים: "יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם". לאחר אחד מפסוקי ההודיה מוסיף המחבר גם: "ויזבחו זבחי תודה".¹⁰² הדרישה להציג את התודה "לבני אדם" הביאה, אולי, את התלמוד לחייב את אמירת 'הגומלי' בפני מניין.

בהמשך ננסה לבדוק מדוע הפסוקים בתהילים והדרישה התלמודית לאמירה של הודיה, באים בפועל לידי ביטוי באמירה של ברכה, המציגה את שבחו של האל – כגומל בלי ציון של הודיה.

האמורא הבבלי, רב יהודה, המביא את חובת האמירה של 'הגומלי' בשם רב, ולאחריה מציין בשם עצמו בלבד את טקסט האמירה עצמה, הוא מחדשן ומפתחן של ברכות רבות, ובהן ברכת-האירוסין,¹⁰³ ברכת-הלבנה¹⁰⁴ וברכת-האילנות.¹⁰⁵ לברכות אלה, וכן לברכת 'הגומלי' – אין עדויות תנאיות, ועל כן אפשר להניח, כי נתחברו במקורן על-ידי רב יהודה. לצד אלה, הוא, כנראה, הרחיב את 'ברכת חתנים' התנאית משלוש ברכות – לשבע.¹⁰⁶

הנוסח של ברכת 'הגומלי' המקובל לאמירה – שונה מזה המופיע בש"ס המודפס, והלא הוא: "[ה]גומל לחייבים טובות [כי] [ש]גמלני כל טוב". המשותף לשני הנוסחים הוא הפתיחה במילה 'הגומלי', אולם הנוסח המודפס מציין 'חסדים' של האל, וזה הנאמר מציין 'חייבים' על בני-אנוש דווקא. שני הנוסחים מציינים את הטובה שגומל ה'. הרמב"ם,¹⁰⁷ הרי"ף,¹⁰⁸ הרא"ש¹⁰⁹ והאבודרהם¹¹⁰ מציינים את הנוסח המקובל לאמירה כיום, ועל כן רבי יוסף קארו בפירושו 'כסף משנה' – מקשה על הרמב"ם:

"צ"ע [=צריך עיון] ומה שכתב היא גירסת רבינו והרי"ף והרא"ש ודלא כתוב בגמרות שלנו מאי מברך הגומל חסדים טובות".¹¹¹

ספר 'הלכות גדולות' מתקופת הגאונים מציג את הנוסח הנהוג לאמירה, שעמד גם לנגד עיני הפוסקים והראשונים כלעיל:

מאי מברכין? אמר רב יהודה: ברוך גומל לחייבים טובות כי גמלני כל טוב.¹¹²

ואכן העיר הגר"א:¹¹³

-
101. פרק קז.
 102. שם, פסוק 22.
 103. בבלי, כתובות ז ע"ב.
 104. שם, סנהדרין מב ע"א.
 105. שם, ברכות מג ע"ב.
 106. שם, כתובות ח ע"א. ראו גם א' קלרמן, 'שמחה והצלחה לחתן וכלה: על י"ב מילים בברכה אחריתא בברכת חתנים', **שאנן**, כ (תשע"ד), עמ' 171-191.
 107. רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות ברכות, פרק י, הלכה ח.
 108. רי"ף, בבלי, ברכות נד ע"ב.
 109. רא"ש, בבלי, ברכות נד ע"ב.
 110. דוד בן יוסף בן דוד אבודרהם, **ספר אבודרהם**, ורשה תרל"ח, ברכת הראיה, השבחה וההודאה.
 111. על אתר הערה 107.
 112. ש' קירא, **ספר הלכות גדולות**, מהדורת נ"צ הילדסהיימר, ירושלים תשמ"ז, סימן א', הלכות ברכות, פרק תשיעי.

גמי' [גמרא] חסדים טובים (רשום קו על מילות הללו) ונ"ב [=ונכתב בצדו] לחייבים טובים שגמלני כל טוב, רי"ף ורא"ש.

שני כתבי יד של תלמוד בבלי מסכת ברכות – מציגים את שני הנוסחים. כך, כת"י פריס של התלמוד, כת"י מזרחי-ביזנטי בן המאה החמש-עשרה – מציג את הנוסח המקובל לאמירה,¹¹⁴ בעוד שכתב יד פירנצה משנת 1177 מציג את הנוסח, המופיע בתלמודים המודפסים.¹¹⁵ על כן יש להניח, כי הנוסח המודפס גם הוא קדום. זוסמן ציין לעניינים דומים, כי: "משהחלו להדפיס את התלמוד, פסקה ההתעניינות בכתבי היד של התלמוד",¹¹⁶ אולם בנושא זה חשובה העובדה, כי הנוסח, שנקבע על-ידי הפוסקים לאמירה מקורו – קדום ביותר, לפחות תקופת הגאונים.

נתבונן עתה בטקסט של שני הנוסחים, שהוצעו לאמירת 'הגומל': הרא"ש ציין, כי "ברכת הגומל במקום קרבן-תודה נתקנה",¹¹⁷ אולם בשני הנוסחים של הברכה אין אמירה ישירה או מפורשת של הודיה מצד האדם, אלא דווקא של ציון היותו של האל – גומל, ובנוסח המקובל גם ציון של הגומל האישי, שנתן ה' למברך. נראה, כי היעדר התודה הישירה נובע מהמילה הראשונה בשני הנוסחים "ברוך", בין הכוונה למילה זו בלבד, ובין לאמירה המקובלת של ברכה מלאה בשם ובמלכות. באמירת "ברוך" מציין האדם את היותו של ה' ברוך,¹¹⁸ ולכן המשך הברכה צריך גם כן להתייחס למהותו של האל, ולא לתגובה של האדם על מעשיו של האל. **דומה** לכך הוא הנוסח בברכה, הפותחת את תפילת-העמידה: "גומל חסדים טובים".

שורש קדום לקשר בין תודה לגמול מופיע בתהילים: "הוציאה ממסגר נפשי להודות את שמך בי יִכְתְּרוּ צְדִיקִים כִּי תִגְמַל עֲלֵי".¹¹⁹ הנוסח המקובל לתפילת 'הגומל' מופיע בתלמוד ירושלמי בהקשר של תפילה, שהציע רבי יודן מגדליא:

חייבין להודות לשמך מלכנו על כל טיפה וטיפה שאת מוריד לנו שאת גומל טובה לחייבים.¹²⁰

התודה הארצישראלית הזו היא תודה ציבורית, על ירידת גשם, ובה מופיעה תודה מפורשת לצד ציון היותו של ה' גומל. אולי היותה תפילה זו מקור והשראה לרב יהודה בבבל – בקובעו תפילת הודיה אישית.

מקור הנוסח, המופיע בתלמודים המודפסים, הוא מברכת הפתיחה של תפילת-העמידה התנאית, כפי שצינו לעיל, אולם בעוד שהברכה הקצרה מתייחסת לאל, יש במקרא גם קישור של חסד

113. הגהות הגר"א, בבלי ברכות נד ע"ב.

114. 'Paris, Bibliotheque Nationale, Heb. 671', **אוצר כתבי יד תלמודיים**, מתוך <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/bavly/selectbavly.asp>

115. 'Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale', II.1.7, **שם**.

116. י' זוסמן, **אוצר כתבי-היד התלמודיים**, ירושלים תשע"ב, עמ' ג.

117. לעיל הערה 109.

118. ראו גם א' קלרמן, 'ברכת כהנים: תכנים, מבנה ומשמעויות', **שאנן**, יט (תשע"ד), עמ' 89-100.

119. תהילים קמב 8.

120. ירושלמי (ונציה), ברכות ט, יא, טור א, הלכה ב, וכן שם, תענית א, ג.

וגמול לאדם: "גִּמְלַל נַפְשׁוֹ אִישׁ חֶסֶד"¹²¹.

בנוסף הברכה המקובלת ישנו גם מענה של הציבור למברך: "מי שגמלך כל טוב הוא יגמלך כל טוב סלה". ברכת 'הגומלי' מתייחסת אפוא לארבעה שלבים:

השלב הראשון הוא מעשים שליליים של בני האדם, שהם אפוא "חייבים". השלב השני מציין, שה' 'גומל טובות' – למרות היותם של בני האדם 'חייבים'. בשלב השלישי, הברכה עוברת למישור האישי, והמברך מציין, שהוא נגמל ביכל טובו, ואילו בשלב הרביעי, הציבור משתתף בברכה ומאחל גמול טוב למברך גם בעתיד.

התפילה היומית 'מודה אני'

צינינו כבר לעיל את הברכה, המופיעה בתלמוד בבלי,¹²² שהוצעה לאמירה בעת ההתעוררות משנת הלילה ושבח נשזר הקטע: "כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' אלקי ואלקי אבותי". ברכה זו מסתיימת בשם ובמלכות: "ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים". ברכה כזו דורשת אפוא נטילת-ידיים לאחר השינה לפני אמירתה. הברכה הוכנסה לחלק הראשון של תפילת שחרית 'ברכות השחר', ועל כן יש הנוהגים לאומרה בבית-הכנסת.

ברכה זו נחשבה בעלת חשיבות לאמירה – עקב התפיסה התלמודית, כי "שינה אחד משישים למיתה"¹²³. נראה, שבעקבות חשיבה זו נקבעה מאוחר הרבה יותר אמירה אישית דומה ללא שם ומלכות – דבר, המאפשר את אמירתה אף לפני נטילת ידיים: "מודה אני לפניך מלך חי וקיים שהחזרת בי נשמותי בחמלה רבה אמונתך".

המקור הראשון, שבו מופיעה אמירה זו, הוא ספרו של רבי משה בן מכיר, או משה בן יהודה המכירי, ראש-ישיבה ומקובל בעין-זיתים של צפת במאה השש-עשרה. בספרו 'סדר היום'¹²⁴ – מציין המחבר: "ובקומו יאמר מיד מודה אני לפניך... ואין צריך לזה נטילת ידיים".

סביר, כי המכירי חיבר בעצמו קטע תפילה זה, שנפוץ ברחבי העולם היהודי – לצד טקסטים נוספים שנוצרו בצפת באותה תקופה.

שתי האמירות הנ"ל, שעניינן אחד ונאמרות זו אחר זו לאחר היקיצה משנת הלילה, הן שתי התודות האישיות השגרתיות והיומיומיות היחידות, שנשזרו בסדר-התפילה היומי בחול, בשבת ובחג.

סיכום

מאמר זה התמקד בביטויים יהודיים של הודיה והכרת-טוב לאל במישור האישי. הכרת-טובה ככלל נחשבת כדבר, הגורם טובה לנותן התודה, ועוד יותר מכך אסירות-תודה לאל. הביטוי תודה נגזר מהשורש יד"ה, שמקורו במילה יד', שהולידה מילים לא-מעטות, המתייחסות לעשייה של אדם לה', ובהן הקרבה של קרבן-תודה. בלשון חז"ל תודה מילולית בין אדם לחברו קרויה 'הכרת-טובה'. השורש גמ"ל, שממנו נגזרה ברכת 'הגומלי' – משמעותו במקרא רחבה

121. משלי יא 17.

122. לעיל הערה 97.

123. בבלי, ברכות נו ע"ב.

124. משה בן יהודה מכיר, סדר היום, ונציה שנ"ט, עמ' 1.

ומתייחסת בעיקר למעשים של נתינה ולמעשים של השבת נתינה, חיוביים ושליליים גם יחד, וזאת – הן בין אדם למקום והן בין אדם לחברו.

צורת ההודיה האישית לה' הקדומה ביותר הייתה בדרך של מתן השם: השם יהודה, שניתן על-די לאה לבנה הרביעי.

לאופני ההבעה של תודה אישית לה' נלוותה חשיפה ציבורית. זאת – החל מיהודה באמצעות הקריאה בשמו על-ידי בני משפחתו ורעיו. כך בקרבן-תודה, שלאכילתו הצטרפו רבים, וכך גם באמירת 'הגומל' בציבור. קרבן-תודה הוא הדרך הממוסדת הקדומה ביותר ביהדות להבעה אישית וולונטרית של הכרת-הטוב ולהודיה לה' במקום מרכזי של פולחן. על כן, חנה במשכן שילה ושלמה במקדש בירושלים – מקריבים קרבנות ואינם נושאים דברי תודה. דוד, לעומת זאת, מודה לה' במגוון רחב של דרכים, וזאת – עקב מספר רב של עילות. 'מזמור לתודה' שבתהילים אומץ כתחליף לקרבן-התודה בתפילות ישראל היומיות, וזאת – למרות תוכנו, שאינו עוסק באופן ישיר בהבעת-תודה.

תפילות הודיה אישיות בספרות-חז"ל – יש מהן, המתייחסות להודיה על אירועים יומיומיים חיוביים (בעיקר – הזכות ללמוד תורה), ויש מהן, המתייחסות להצלה ממספר אירועים שליליים אפשריים על בסיס יומיומי.

לעומת זאת, ברכת 'הגומל' כברכת חובה – נקבעה בתלמוד לאמירה בציבור בעקבות ארבעה אירועי מצוקה בלבד. יש לברכה זו שני נוסחים עתיקים, ששניהם מתייחסים לאל הגומל, ולא לאדם המודה, וזאת – כדי שדרך הביטוי תתאים לדפוס הברכה המקובל. אמירת תודה אישית ויומיומית יחידה היא 'מודה אני' ללא שם ומלכות, הנאמרת לאחר היקיצה בבוקר, והיא נקבעה על-ידי רבי משה המכירי במאה השש-עשרה.

אופן ההודיה האישי הקדום ביותר, מתן שם לילד, הוא גם זה שנשתמר באופן הרצוף ביותר, אם בדרך של שימוש בשם יהודה, ולאז דווקא לשם הודיה, ואם בדורות אחרונים באמצעות שמות הודיה נוספים.

קרבן-תודה, שהעילות להקרבתו היו, ככל הנראה, בלתי-מוגבלות – הפך לבלתי-אפשרי להקרבה עם חורבן בית שני, ותחליפיו הוגבלו לציון גמולו הטוב של האל בפדות מארבע מצוקות פוטנציאליות או ממצוקות שאירעו בפועל, ולצדו – הודיה יומיומית אוניברסלית אחת על היקיצה משנת הלילה.

מתן הודיה על אירועים חיוביים, פרט ללימוד תורה בעת סיום הלימוד של מסכת תלמודית, כמו, למשל, על שמחות אישיות ומשפחתיות – לא הוכנסה לקודקס התפילות והברכות – כתחליף לקרבן-התודה. אולי הדבר נובע מהיותה של התודה ביטוי של שמחה, והפחתתו של יסוד התודה לאחר החורבן – השתלבה במגמה הכללית של חז"ל להביא להקטנתה של השמחה האישית בתקופה שלאחר חורבן הבית השני.

